

SAYI 37 • 2011

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

İSAM

Nerina Rustomji,

The Garden and the Fire Heaven and Hell in Islamic Culture

New York: Columbia University Press, 2008, 192 sayfa.

Gümüş selvilerin gölgesinde bağdaş kuran genç erkek, bir kadeh tutuyor. Elinde altın bir sürahi taşıyan genç kadın, erkeğin karşısında iki dizi üzerinde oturuyor. Irmağın öte tarafındaki geniş bahçede, çini bezeli köşkler ve türlü türlü ağaçlar arasında birbirleriyle kol kola erkek ve kadınlar sohbet ediyorlar (Resim 1).

XVII. yüzyıl başına ait olduğu düşünülen bu resim¹ İslâmî eskatoloji literatürüne özgü, içinden ırmakların aktığı gölgelikli güzel bahçeler, değerli malzemelerden eşyalarla donatılmış köşkler, huriler ve zevk veren daha birçok unsurdan oluşan cennet algısının, görselleşmiş bir örneği gibidir. İslâm'da bahçenin cenneti temsil ettiği düşüncesinin² kaynağı, bizzat Kur'an'ın cenneti bahçe şeklinde tasvir etmesi (2:25, 47:15) ile açıklanabilir. Fakat, Kitab'ın indirildiği yüzyıldan günümüze kadar, farklılaşan zaman ve koşullar içerisinde cennetin algılanışında ne gibi değişiklikler olmuştur?

Nerina Rustomji, 2008 senesinde Columbia Üniversitesi Yayınları'ndan çıkardığı *The Garden and The Fire: Heaven and Hell in İslâmic Culture* (Bahçe ve Ateş: İslâm Kültüründe Cennet ve Cehennem) isimli kitabında bu ve benzer soruların cevabını aramaktadır. Eserde temel olarak, cennet ve cehennem algısının Sünni İslâm Düşüncesi'nde yüzyıllar içinde ne gibi değişikliklere uğradığı konu edilmektedir. Yazar araştırmasına, Hz. Muhammed'e vahyin geldiği VII. yüzyıl ile başlamıştır. Cennet ve Cehennem tasvirlerinin özel bir anlatı formu kazandığını ileri sürdüğü XIII. yüzyıla değin, altı yüzyıllık bir süreci ve bu zaman zarfındaki değişiklikleri incelemiştir. Kitap, Şia'nın ve tasavvuf düşüncesinin metinlerinde

1 Bu minyatür, *Abvâl-i Kıyamet* isimli yazmada yer almaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi Hafid Efendi 139 Numarâda kayıtlı bu eserin müellifi, müstensihi, telifi, istinsah tarihi gibi içindeki resimlerin hangi nakkaşın elinden çıktığı da bilinmemektedir. Bu eser, Türk edebiyatında *Muhammediye*, *Envârü'l Aşikin*, *Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi* gibi eserlerde bir bahis olarak geçen; kıyamet ve kıyamet hallerini müstakil bir konu olarak işlemesi nedeniyle önem taşımaktadır. (Ayrıntılı bilgi için Osman Yıldız, *Abvâl-i Kıyamet*, İstanbul, 2002, Şule Yay.,s.7.) Eserin minyatürlü üç nüshasından Berlin kayıtlı olanın XVI. yüzyıl sonlarına doğru İstanbul'da resimlendiği düşünülmektedir (Ayrıntılı bilgi için Racheal Milstein, *Miniature Painting in Ottoman Baghdad*, Mazda Publishers, Costa Mesa, 1990, s. 95-96) Hafid Efendi nüshasının da 17. yüzyıl başlarına tarihlenebileceği varsayılmaktadır. (Ayrıntılı bilgi için Zeren Tanındı, *Siyer-i Nebi Tasvir Sanatı'nda Hz. Muhammed'in Hayatı*, Hurriyet Vakfı Yay, İstanbul, 1984, s.13)

2 Oliver Leamen, *İslâm Estetiğine Giriş*, Küre Yayınları, 2010, İstanbul, s.175.

Resim 1

Resim 2

eskatalogi konusunun nasıl ele alındığına odaklanmamış, gerekli görülen durumlarda referanslarda bulunmuştur.

Bu önemli referanslardan biri, kitapta cevabı aranan birçok soruya çıkış noktası teşkil eden “Dağın Yaşlı Adamı”nın öyküsüdür. Söz konusu kişi “Haşhaşîn” olarak zikredilen fedaileri kandırmak üzere, “yalancı bir cennet” kurgulayan Hasan Sabbah’dır. Yazar, inanların bir kısmı- fedailer gibi- dünyadaki bazı bölümlerin gerçekten cennet olduğunu kabul ederek kandırılıyorsa bunun nedeni; fedaileri etkilemek üzere, şekillendirilen yalancı cennetin onların tanıdığı bir görüntünün üzerinden modellendiriliyor olmasında yatar demektedir.

Rustomji, Müslümanların Cennet ve Cehennemi özel bir maddi kültür ile anlaşılır kıldığını ve bu maddi kültürün nihayetinde estetik bir dil oluşturduğunu düşünmektedir. Kuran ve Hadislerin ahiret inancının genel çerçevesini belirlediğini kabul eden yazar, ilahiyat metinlerinin inançla ilgili klasik doktrini

şekillendirebileceğini fakat Cennet ve Cehennem algısının Sünni gelenek içinde teolojik ilgilerle sınırlı kalmayan kültürel yaşamı da yansıtan bir yönü olduğunu savunmaktadır.

Beşinci bölümde bunu savunurken, dünyevi gerçeklikler ve objeler üzerinden ahiretin coğrafyasını ve topografyasını tartışmaktadır. Cennet ve cehennem tasvirlerinin Hicaz bölgesinin maddi gerçeklikleri ile bağlantılı olduğunu fakat geleneğin bu coğrafyaya ait maddi gerçeklikler, sembolik anlamlar kazanıncaya değin Kuran'ın tasvirlerini genişlettiğini düşünmektedir. Öteki dünyada insanlığın durumu, hizmetkarlar ve eşler üzerinden ahiretteki sosyal hayat bu bölümde ele aldığı diğer bir konudur.

Cennet ve cehennem Sünni İslâm düşüncesi içinde zamanla ne gibi transformasyonlara uğradığı değerlendirilirken IX ve XIII. yüzyıllar arasında eskatalogi konulu yazmalar esas alınmıştır. Altıncı bölümün başlığı yazarın buradaki değerlendirmeleri özetler mahiyettedir. "Bireyselleşmiş Cennetler ve Genişleyen Cehennem". Aile ilişkilerini içermeyen şahsi zevklerin doyurulduğu bir alan olan cennet bir tarafta, artan sayıda şeytan ve ceza türleri ile genişleyen bir cehennem diğer taraftadır. Yazar bu yüzyıllar arasında, ilahiyatçıların nihai hesap gününe dair korkuyu artırmak için belli bir yazın geliştirdiğini savunmaktadır.

Buna göre, Cennete ait bazı özellikler zaman içinde öne çıkmış bazıları ise arka plana gitmiştir. Örneğin, IX. yüzyıl ile XII. yüzyıl arasındaki dönemde nehirlere kıyasla mücevherler daha önemlidir. Cennetteki erkek genç köleler daha sonraki dönemlerin kaynaklarında yer bulamazken, hurilerin hala popülerliğini koruması gibi.

Yazar, 1970'li yıllardan itibaren yazılmaya başlanan, Amman, Kahire ve Şam'ın büyük camilerinin kitapçılarında kendine yer bulan eskatalogik metinlerde geçmişten tevarüs eden korkunun yaygınlaştırılması ile ilgili argümanların hala geçerliliğini koruduğunu düşünmektedir. Cennete dair ise bu eserlerde ağaçlar ve huriler iki temel kategori oluşturduğunu düşünmektedir. Hurilerde vurgulanan temel özellik ise onların bakire oluşudur. Popüler yaklaşımın belirleyiciliği burada gözler önüne serilmektedir.

Rustomji'nin kitabının en yenilikçi tarafı VII. ve son bölümde ortaya koyduğu, inananların cennet ve cehennem imgeleri ile buluşmalarına müsaade eden sanat eserlerini konu edinmesidir. Yazar, Müslümanların cenneti nasıl tasvir ettiğinden yola çıkarak cennet estetiğini gözler önüne sermek istemektedir. Müslüman yönetici, ressam, şair ve mimarların cennet kozmolojisini dünyevi ürünlerle nasıl birleştirdiği değerlendirilmek istenmektedir. Başlangıçta cennetin bir yansıması olarak inşa edilmemesine rağmen, çeşitli söylencelerle zamanla Kubbetüs

Sahra'nın doğu tarafının eskatolojik temalarla ilişkilendirilmesi ve daha güçlü eskatolojik referanslara sahip olan Şam Emeviyye Cami'nin mozayiklerinin inci ile bezenmesi gibi unsurlar üzerinde durulmuştur. Bu bölümde dikkat çekici olan Rostamji'nin eskatoloji temalı resimleri değerlendirirken Gazali ve İbni Arabî'nin görüşlerine yaptığı referanslarla konuya getirdiği yeni bakış açıdır.

Yazarın cennet resimleri için yaptığı “cennet estetiği”nin oluşturulmasına ait tesbiti cehennem için de geçerli değil midir? Nakkaş(lar) izleyicileri ile; aslan, kaplan, yılan, akrep gibi vahşi hayvanlar; zebanilerin renkleri ve özel formları veya günahkarların çıplak betimlenmesi gibi unsurlarla cehenneme ait estetik görsel dil üzerinden bağlantı kuruyorlar mı? İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında, farklı yüzyıllarda farklı sanatkarlar tarafından üretilmiş dört minyatür cehennemin zorluğunu hissettirmektedir.

İlk iki minyatür, makalenin girişinde bahsedilen cennet resminin de içinde bulunduğu *Ahval-i Kıyamet* yazmasındandır. Mavi ve kırmızı postlu zebaniler, kimi beyaz kimi kara tenli günahkarları alevlerden oluşan kapkara bir çukura atmaya hazırlanmaktadır. Çukurun içindeki kahverengi postlu zebani elinde bir topuzla cehennem ehline saldırmaktadır. Alevden kanatları ile mavi bir ejderha bir kişiyi yutmak üzere hamle yapmaktadır. Altın renkli küçük yılanlar günahkarların yüzüne doğru hamle yapmaktadır (Resim 2).

Ahval-i Kıyamet yazmasından bahsetmeyen Rustomji, Şair Mîr Haydar tarafından Doğu Türkçesi'ne tercüme edilen, hattat Heratlı Malik Bahşi tarafından Uygur alfabesinde yazılan ve XV. yüzyılda Herat Atölyeleri'nde resimlenen *Miraçname*'den³ örneklere yer vermiştir. Buraya bu eserden alınan ve cehennemi gösteren ilk minyatürde, Miraç'ta Hz. Muhammed'in Burak üzerinde cehennem ziyaretlerinden biri betimlenmiştir (Resim 3)⁴

Hız. Muhammed yüzü açık olarak, tüm bedenini kaplayan bir hale ile betimlenmiştir Yanında uçan figür Cebraîl'dir. Cebraîl'in başında da Hz. Muhammed'e benzer bir hale vardır. Resmin sol tarafında darağacındaki çengellere saçlarından asılmış kadınlar görülmektedir. Resmin üst kısmında Arapça ifade ile bu günahkar kadınların kimler olduğundan bahsedilmiştir. Resmin çerçevesi üzerinde daha aşağıda siyah mürekkeple belirtilen kısımda ise “Şol avratlar sıfatlarıdır kim, namahremden kaçmazlar ve dahi şunlardır kim, zülüflerin saklamayıp, hıfzıtmeyip, halka gösterir...” denmektedir.⁵

3 George Braziller, *The Miraculous Journey of Mahomet Miraj Nâme Bibliotheca Manuscript Supplement Turc 190*, New York, 1977, s. 7.

4 *a.g.e.*, pl. 50.

5 Braziller bu yazmanın 1673 yılının Ocak ayında Antoine Galland tarafından İstanbul'dan satın

Açıklama metninde belirtildiği üzere, günaha konu olan uzuvlarından yani saçlarından asılmış olan kadınların belden aşağısı beyaz örtülerle kapalıdır. Saçları ise çengellere takılmıştır. Onları bekleyen alev soluklu zebaninin elinde kırmızı bir topuz vardır. Yırtıcı bir kuşun pençelerini andıran ayakları ve bilek ile boyundaki altın zinciri, yuvalarından fırlayacakmış gibi duran gözleri Siyahkalem'in demon betimlemelerini anımsatmaktadır.

Diğer tasvirdeki (Resim 4) cehennem ehli tamamen erkeklerden oluşur. Zekatı vermeyen genç yaşlı bu kişiler alevlerin arasındaki, zenginliklerini simgeleyen ve boyunlarına geçirilmiş ağır kırmızı taşlarla birlikte betimlenmiştir.

Sonuç olarak, Rustomji'nin çalışması cennet ve cehennemi hem inanca ilişkin bir doktrin hem de kültürel bir fenomen olarak ele alması ve estetik imgeye yansımalarını değerlendirmesi açısından eskatoloji çalışmalarına dikkat çekici bir katkı yaptığını belirtmek gerekir.

Hesna Haral

---

alındığını bildirmektedir. A.g.e, s.7. Ŗu halde, açıklama mahiyetindeki Türkçe bu eklemelerin İstanbul'da daha önceki bir tarihte yapılması akla yatkındır.